

A BRAZIL NEMZETI TANTERV MEGALKOTÁSÁRA TETT KÍSÉRLET AZ 1930-AS ÉVEK KÖZEPÉN

Latin-Amerika 20. századi történetével foglalkozó kutatók többször leszögezték már, hogy az 1930-as években megváltozott a kontinens életét alakító gazdasági, társadalmi folyamatok iránya.¹ Az exportorientáltsággal szemben a befelé fordulás jelentkezett fő tendenciaként, általában az 1929–33-as világválság hatását tükrözve, bár az egyes országokban bizonyos (pl. időbeli) eltéréseket mutatva.² Brazília esetében az átalakulás *Getúlio Vargas* (1883–1954) nevéhez, illetve az általa fémjelzett évek 1930-tól 1954-ig terjedő időszakához kötődik. A több mint húsz esztendő alatt, míg Vargas irányította a brazil politikát, különböző minőségben állt az ország élén. E. B. Burns felosztásával élve: 1930-tól 1934-ig mint az Ideiglenes Kormány feje, aztán 1934-től 1937-ig mint a Kongresszus döntése alapján, alkotmányszabta jogkörrel rendelkező elnök, majd 1937-től 1945-ig mint diktátor, és végül, 1951-től 1954-ig mint nép által választott elnök, akinek hatalmát ismét alkotmány szabályozta.³ A Vargas-korszak 1937-től 1945-ig terjedő periódusát az *Új Állam (Estado Novo)* névvel szokás jelölni, mely elnöki puccsal vette kezdetét, és sok szempontból az 1930-ban, Vargas hatalomra jutásakor megindult változások szerves folytatásának tekinthető.

Brazíliaának az 1930–40-es években a modernizáció kényszerével, az urbanizált, ipari társadalom megteremtésének szükségességével kellett szembenéznie. A szándék ennek megvalósítására évtizedek óta élt a gondolkodók és a politikusok terveiben. A hatalmas területű, föderális rendszerű köztársaságban a centralizált *Új Állam*, létrehozóinak szándéka szerint, e célok fölülről történő megvalósításának eszközeként szolgált. Alapokmánya, az 1937-es alkotmány,⁴ mely jórészt *Francisco Campos* (1891–1968) munkája volt, elsősorban a korabeli portugál,⁵ lengyel,⁶ illetve olasz⁷ mintára épült, és megteremtette a jogi alapját annak a politikai hierarchiának, melyben az erős föderális unió abszolút elsőséget élvezett a tagállamokkal, illetve a helyi önkormányzatokkal szemben, a végrehajtó hatalom pedig a másik két államhatalmi ággal szemben; az egyéni szabadságjogok és az egyesületi érdekek háttérbe szorultak az államérdek mögött. Mindehhez járult még az elnöki hatalomnak a korábinál is nagyobb mértékű kiterjesztése.

Az *Estado Novo* kiépüléséhez vezető folyamatok a '30-as évek elején indultak, és fokozatosan, legelőbb talán szellemi téren mutatkoztak meg. Az új, forrongó kulturális, politikai és társadalmi légkörben több jelentős elemzés született a modernizáció alternatíváiról. Ennek ellenére, visszatekintve a '30-as évtized mégsem jellemezhető valamiféle radikális irányváltás időszakaként. „*Sokkal inkább volt tengely és katalizátor: tengely, mely körül a brazil kultúra – azáltal, hogy szétszórt elemeinek újrendeződsét katalizálta – egyfajta mozgásba lendült. Ilyen értelemben tekinthetik történelmi fordulópontnak e korszakot azok, akik határozottan állítják, hogy valami*

alapvetően más volt »előtte«, mint »után«. Ez nagy részben annak köszönhető, hogy elindította a kulturális egységesülés folyamatát, mégpedig azzal, hogy nemzeti szinten szabályozott olyan kérdéseket, melyek azelőtt regionális hatáskörbe tartoztak.⁸ A kulturális integráció egyik leghatékonyabb módszere éppen az oktatás volt. Nem véletlen tehát, ha a hierarchizálás, a centralizáció irányába mutató, újító szándék folyamatosan előtérbe került az oktatáspolitikai terén is, szorosan kapcsolódva a megelőző évtizedek permanens reformkísérleteihez. Gondolunk itt főként a pozitívizmus nyomán kibontakozó, század eleji reformokra, illetve a '20-as évek *Escola Nova* (Új Iskola) mozgalmára, mely a pragmatizmus és Dewey hatását mutatta, valamint a '30-as évek első felének oktatáspolitikai törekvéseire. Ez utóbbinak volt jelentős erőpróbája az átfogó nemzeti tanterv megalkotására tett kísérlet.

Oktatáspolitikai érdekellentétek

1934-ben változás történt a brazil oktatásügy irányításában. A miniszteri székben Francisco Campost rövid ideig *W. Pires*, majd július 26-án *Gustavo Capanema* (1900–?) követte. Ebben az évben az Ideiglenes Kormány befejezte működését, az 1930-ban felfüggesztett alkotmányosság helyreállítása érdekében életbe lépett egy frissen szerkesztett alapokmány, és az új miniszter ennek szellemében kezdte meg munkáját. Az 1934-es alkotmány elkészítését érdekegyeztetések sorozata előzte meg minden vonatkozásban, így az oktatáspolitikai terén is. A korszak tanúja, Fernando de Azevedo arról ír, hogy 1933-ban az alkotmányozó nemzetgyűlés értelmiségiek csatározásai, kétségek és várakozások közepette ült össze. Ideológiai, tudományos, politikai és pedagógiai viharok befolyásolták a törvényhozás munkáját.⁹

Végül kompromisszumok árán született meg az 1934. július 16-i alkotmány, mely több ponton, de legfőképpen II. fejezetében foglalkozott az oktatással.¹⁰ E dokumentumban már jelen voltak azok az alapvonások, melyek később az *Estado Novo* idején, a brazil autoritárius állam keretein belül teljesedtek ki. Egyfelől „...a politikai centralizáció, mely 1935-től ténylegesen érvényesült, szinte teljesen felszámolta azokat a kezdeményezéseket, melyek a tagállamok önállóbb oktatási rendszerének kiépítését célozták, ezalól talán csak São Paulo kivétel. Maga az egyház is, elkötelezettként a rendszer oktatáspolitikája mellett, csupán a nem állami iskolák legegyszerűbb jogainak védelmezésére szorítkozott, és egészen a '30-as évtized végéig nem szánta rá magát, hogy saját egyetemet alapítson.”¹¹

A centralizációs törekvések mellett az oktatáspolitikai erős nemzeti¹² jelleget kapott, többek között éppen azért, hogy alapelveinek meghatározására, illetve a nemzeti tanterv kidolgozására a föderáció kizárólagos jogot formált. Bár a tagállamok kötelessége volt saját oktatási intézményeik felállítására és fenntartására, ezeket az unió általános előírásaival összhangban, illetve annak felügyelete alatt kellett működtetniük. „Ez a politika, mely akkor került határozottan előtérbe, mikor a rádió és a repülőgép létrehozásával a tudomány lerombolta a sorompókat, melyek a kommunikáció és a közlekedés útjában álltak, kétségtelenül helyi, illetve személyes ellenállásba ütközött.” Azevedo meglehetősen engedékenyen még azt is hozzáteszi, hogy:

„... ennek az ellenállásnak nem annyira erővel lehet véget vetni, mint inkább szép szóval, idővel, valamint a tagállamok és a föderáció adminisztrációjának együttműködésével.”¹³

A '30-as évek közepétől azonban ennél keményebb hangokat is lehetett hallani, például Francisco Camposét, aki Getúlio Vargas mellett a diktatúra kiépítésében a fő ideológus szerepét játszotta. Ő jelentette ki 1935 végén: „*Olyan helyzetbe kerültünk, melyben az oktatás terén az eszmék munkálkodnak a hatalomért. Manapság a politika oktatáspolitikája. Itt, ebben a harcban emberi sorsok dőlnek el.*”¹⁴ A föderáció központi kormánya tehát a törekvéseivel szembe szegülők ellen nyíltan vállalta a harcot. Bár a több irányból tapasztalható ellenállásnak szerepe volt abban, hogy a '30-as évek elejétől egészen az *Estado Novo* végéig a felülről indított reformok főként a közép- és felsőoktatásra korlátozódtak, és a helyi érdekeknek leginkább alárendelt alsó fokú oktatást kevésbé érintették. Ennek az irányultságnak másik magyarázata az, hogy a rendszer nagyon fontosnak tartotta „saját” értelmiségi elit létrehozását, s ezt szintén a felsőbb iskolák reformja által remélte megvalósítani.

Annak az ellenállásnak, ami a Vargas-kormányzat törekvéseivel szemben megnyilvánult, az elviekén kívül konkrét, gyakorlati okai is voltak. Az alkotmányban foglaltak ugyanis jelentős anyagi terheket is róttak a regionális költségvetésre. Az egyes tagállamoknak, városoknak szigorúan meghatározott módon kellett hozzájárulniuk az oktatásügy finanszírozásához. A tervek szerint a városok adóbevételeik legkevesebb 10, a tagállamok pedig minimum 20%-át lettek volna kötelesek az oktatási rendszer fenntartására és fejlesztésére fordítani.¹⁵ Ezen kívül a centralizáció tagállami szintre való lebontásából adódóan új intézmények felállítása is kívánatos volt. Így például a *Nevelésügyi Nemzeti Tanács (Conselho Nacional de Educação)*, azaz a miniszter tanácsadó testületének létrehozása (még Francisco Campos kezdeményezésére, az 1931. április 11-i 19.850-es számú dekrétum alapján) indukálta a hozzá hasonló tagállami *tanácsok* felállítását. Feladatuk, hogy biztosítsák és segítsék az egész országra érvényes, kötelező központi tanterv használatát és az egységes követelményrendszer (alapvető célja racionalizálni, objektív mércét adni) érvényesítését. A későbbiekben egyébként a *Nevelésügyi Nemzeti Tanács* fokozatosan egyre nagyobb szerephez jutott a törvény előkészítésben, illetve az oktatási rendszer ellenőrzésében, a tagállami tanácsok koordinálásában és felügyeletében.¹⁶

A Nemzeti Tanterv előkészítése

Az új miniszter az 1934-es alkotmány szellemében hamarosan átfogó programokkal állt elő. Ezek közül a legnagyobb szabású tervezet, a *Nemzeti Tanterv (Plano Nacional de Educação)* elkészítésére irányult, és később meghatározta az *Estado Novo* oktatáshoz való viszonyát is. Elkészítését az alkotmány 151-es cikkelye írta elő. Szövegét a Brazíliavárosban lévő oktatásügyi levéltár őrzi. A terv előkészítése és formába öntése lett Capanema minisztersége első éveinek legfontosabb produktuma.

Azzal, hogy az alkotmány kimondta, a tanuláshoz mindenkinek joga van (145. cikkely), súlyos feladat hárult az államra, ha a megfelelő feltételeket valóban minden polgára számára biztosítani akarta. Éppen ezért, és talán az oktatásügy terén hiányzó konszenzus keresése érdekében is, a feladat megoldásába a minisztérium az értelmiség szélesebb rétegeit kívánta bevonni. Az előkészítés első fázisában a miniszter és munkatársai egy terjedelmes kérdőívet szerkesztettek, melyet 1936 januárjában eljuttattak az ország szellemi életének jeles képviselőihez. Tanárok, tudósok, írók, újságírók, egyházi személyiségek, politikusok és egyetemisták véleményét kérték ki ilyen módon. Köztük az *Új Iskola* mozgalom jó néhány egykori képviselőjét, hiszen ez a mozgalom nem maradt a pedagógiával foglalkozók belső, szakmai ügye, hanem politikai tényezővé vált azáltal, hogy legjelesebb képviselői állami vagy föderális szinten a kormányzat oktatási kulcspozícióiba kerültek a '20-as, illetve később a '30-as években, és saját hatáskörükben kisebb-nagyobb reformokat is végrehajtottak.

A 213 kérdést nyomtatott füzetke formájában küldték szét, melynek címe *Tájékoztató kérdőív*¹⁷ volt. Tartalma kiterjedt az oktatással kapcsolatos összes lehetséges kérdésre, azokat sem kerülve meg, melyek az új alkotmány szelleméből adódóan már korábban széles körben vitatottak voltak. Ezek közül említhetnénk az iskolarendszer központi irányításának ügyét, vagy akár a morális nevelés témakörét. A kérdőív kapcsán a sajtóban is állást foglaltak pl. a katolikus egyház képviselői vagy a hadsereg szószólói. Nem véletlen, hogy éppen ez a két jelentős politikai tényező kerül itt említésre, hiszen befolyásuk az áttekintett korszakban folyamatosan erős volt, oktatási kérdésekben is. Figyelemre méltó ezzel kapcsolatban Claude Lévi-Strauss egy megjegyzése: „... a kultúra az újabb időkig csak a gazdagok játékszere maradt. Ennek az oligarchiának polgári és világi ihletésű közvéleményre volt szüksége, hogy szembe szálljon az egyház és a hadsereg hagyományos befolyásával, de még a személyes hatalommal is, ezért vállalkozott rá, hogy a São Pauló-i egyetem létrehozásával egy szélesebb kör előtt nyitja meg a kultúrát.”¹⁸

Az oktatás körül, a tanterv előkészítése körül ismét fellángoló vita jól mutatta az érdeklentéteket, nézeteltéréseket.¹⁹ A fent említett érdekcsoportok saját sajtóorgánumaikon keresztül foglaltak állást a tanterv ügyében, így pl. az *A Ordem* (katolikus körök politikai és kulturális lapja) vagy az *A Defesa Nacional* és a *Nação Armada* (a hadsereghöz közel álló lapok) hasábjain, de napvilágot látott a témában egy önálló kiadvány is.²⁰ A központi tantervnek életői és ellenzői egyaránt akadtak. Ez utóbbiak szerencsétlen ötletnek tartották a hatalmas, oktatási szempontból is nagyon heterogén országra nézve az egységes normarendszer kiterjesztését, féltették a demokrácia és a liberalizmus szellemét, és attól tartottak, hogy az új rendszer uniformizált, engedelmes „alattvalókat” termel majd az állam számára.

A *Nemzeti Tanterv* végleges szövegét 1937 májusában adta át a *Nevelésügyi Nemzeti Tanács* a miniszternek, aki Vargas elnök, illetve a Kongresszus elé terjesztette a dokumentumot. Capanema azt szeretne volna, ha a tervezetet egy az egyben, módosítás nélkül fogadja el a törvényhozás, ráadásul azzal a kitételrel, hogy hatálybalépése után további tíz évig ne lehessen változtatni rajta. A miniszternek ez a merev álláspontja is hozzájárult ahhoz, hogy a *tanterv* elfogadása nem haladt a kellő gyorsasággal. Végül 1937-ben a parlament munkája anélkül ért véget (az *Estado Novo* bevezetése következtében), hogy elfogadta volna Capanema tervezetét. Ennek ellenére érdemes részletesebben is szemügyre venni az előterjesztett javaslatot, hiszen a benne foglaltak, bár nem emelkedtek törvényerőre, Capanema, illetve a *Nevelésügyi Nemzeti Tanács* további munkáján, ideológiai irányvonalán keresztül meghatározóvá váltak az elkövetkező évek, elsősorban az *Új Állam* oktatáspolitikájára nézve.

A *Nemzeti Tanterv* előkészületei ürügyén kell felhívunk a figyelmet arra, hogy a capanemai kultúrpolitika milyen szoros kapcsolatban állt a *brazil modernizmussal*. Ennek az elsősorban művészeti, irodalmi és társadalomtudományi mozgalomnak a zászlóbontását az az eseménysorozat jelentette, melyet *Modern Művészeti Hét* (*Semana de Arte Moderna*) címmel, 1922. február 13–17. között rendeztek a São Pauló-i városi színházban (*Teatro Municipal*).²¹ Elsődleges célkitűzése pedig a művészet, a kultúra új, originálisan brazil kifejezésformáit kereső, modern alkotók bemutatása volt. Capanemát már korábban is személyes jó viszony fűzte a mozgalom képviselőihez. A modernista művészet támogatásán túl, hivatalba lépésétől kezdve az irányzat bizonyos eszméit, esztétikai programjának egyes részeit igyekezett beépíteni kultúr-, illetve oktatáspolitikájába. A brazil nemzeti gyökerek keresése, az egységes és egyedi kultúra létrehozásának terve, a művészet gyakorlati szerepének hangsúlyozása, a korszerűség ideája és még sorolhatnánk azokat a modernista gondolatokat, melyek megfelelő értelmezésben alkalmasnak bizonyultak arra, hogy a politika „beemelje” őket. „Egyes változataiban a modernizmus veszélyesen közelített a nacionalista irracionálizmushoz és az európai önkényhez...”²² – tartják egyes elemzők. Néhány életpálya története különösen jól alátámasztja ezt az állítást. Így, talán a legpregnansabban Plínio Salgadoé (1901–1975), az integralisták²³ vezéréé, aki aktív résztvevője volt a *Modern Művészeti Hét* rendezvényeinek. Íróként: igaz – M. Moisés szerint –, meglehetősen nehéz, ha nem lehetetlen, elválasztani szépirodalmi műveit ideológiai programjától.²⁴ Politikusként sem adta fel érdeklődését a kulturális kérdések iránt. Az integralizmusnak egyébként volt egy jelentős intellektuális vonulata is. S a Salgado vezetése alatt néhány éven belül kiépített, meglehetősen nagy szervezet²⁵ jó néhány saját kulturális és oktatási intézménnyel rendelkezett. Az sem véletlen, hogy az *Estado Novo* bevezetése után, a pártok betiltását követően egyszerűen *Brazil Kultúr-egyesület*ként működött tovább.

A tanterv tartalma

A terjedelmes dokumentum mintegy százoldalnyi szövege 504 cikkelyből állt. Első része az általános követelményeket tartalmazta. Kifejezéseit, melyek valóban uniformizálási szándékra utalnak, gyakran az alkotmány szövegéből kölcsönözte. A nemzeti nevelés célját a következőképpen határozta meg: „... a közösségi életre alkalmas teljes embert formálni, erkölcsi és szellemi képességeinek és fizikumának felkészítésével és tökéletesítésével...”²⁶ Ennek eszköze a brazil szellemű, „... a haza keresztény és történelmi hagyományain alapuló oktatás...”²⁷ Ehhez igazodtak a tantestületek tagjaival szembeni elvárások is. A tervezet elvben kimondta a katedra szabadságát, biztosítani kívánta a tanulóknak a felekezetiüknek megfelelő vallásoktatást, aprólékosan szabályozta a morális és a hazafias nevelés egyéb követelményeit is, elsősorban a történelemtanárookra bízva e munka irányítását. A közvetítendő erkölcsi normák között fontos helyet kapott az emberi szolidaritás eszméje is, ami „... az igazságosság és testvérieség megvalósulása az emberek és társadalmi osztályok között csakúgy, mint a nemzetközi kapcsolatokban...”²⁸ Nem utolsósorban a hadsereg érdekeit szem előtt tartva, a testnevelés is nagy hangsúlyt kapott. Az egészséges fizikumú, erkölcsös és hazafias állampolgárok előállításához ez volt az elvi alapozás.

Hogy a szép célokat a gyakorlatban végrehajthassák, a tervezet kidolgozói koordinálójáól is gondoskodni kívántak. Ugyancsak a bevezetőben találjuk tehát a már korábban is működő *Nemzeti Nevelési Tanácsra* vonatkozó szabályozást. Ezek szerint a kiterjedt hatáskörrel felruházott szervezet gyakorlatilag az oktatásügyi minisztérium szerepét lett volna hivatott betölteni.

A tervezet második része az oktatási intézményekkel foglalkozott, és nagyra törő elképzeléseket tartalmazott a brazil iskolahálózat egységes szisztéma szerinti átszervezésére vonatkozóan. Az óvodás korú gyermekek nevelését alapvetően a család feladataként határozta meg, de kívánatosnak tartotta, hogy a helyhatóságok segítségével magánóvodák álljanak az árvák, illetve azoknak a gyermekeknek a rendelkezésére, akiknek az anyja dolgozni kénytelen. Az alapfokú oktatást, illetve az ehhez kapcsolódó tanítóképzést a tagállamok hatáskörébe utalta, saját szabályozást engedve nekik. Kivételt csak az emigránsok lakta területek jelentettek. Ezekre vonatkozóan a központi kormány szélesebb jogkört tartott volna fenn magának. Előírta például, hogy az iskolaigazgatóknak, illetve a tanároknak legalább a fele a bevándorlók iskoláiban csak brazil lehet. A középfokú oktatást, mivel az már a föderáció hatáskörébe tartozott, egészen részletesen szabályozta a tervezet. Egy korábbi, camposi reform szelleméhez híven a középiskolában két – alap és kiegészítő – szintet különített el. Az első öt-, a második kétéves periódust jelentett. A középiskolás tantervbe hihetetlen mennyiségű nyelvrát iktattak be. Kötelező volt a portugál, a francia, a latin és vagy a német, vagy az angol. Emellett az első öt évben fakultatív, majd a két kiegészítő évfolyamon kötelező volt a görög. Sőt a bölcsész tanulmányokra készülőknek az utolsó két évben ajánlott volt még az olasz és a spanyol. A tervezet részletesen meghatározta az óraszámokat is. Jellemző, hogy ennek alapján a tanóráknak több mint a fele nyelvrát volt. A nyelvrát tekintetében tehát a brazil elképzelés egyedülálló volt.²⁹

Mindehhez a személyi feltételeket a szigorúan válogatott és jól képzett tanári kar biztosította volna. Talán ez az a pont, ahol különösen kiütözik a tervezet utópisztikus volta. Azoknak a tanulóknak, akik az általános iskola elvégzése után nem kerülhettek középiskolába, különféle szakoktatást terveztek. A mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi iskolák mellett szerepelt a tervben pl. halászok vagy háziasszonyok képzése is. Ez utóbbi összefüggésben azzal a szereppel, amit a rendszer a nőknek, a családayáknak szánt.³⁰

A legnagyobb teret, mintegy 40 oldalt, az egyetemeknek szentelte a tervezet. Az egyetemalapítást és működtetést szigorú feltételekhez kötötte. Szabályozta az intézmény struktúráját. Általában teljes felügyeletét a *Nemzeti Nevelési Tanácsra* bízta. Ezek szerint arról szó sem lehetett, hogy helyi adottságoknak és igényeknek megfelelő különböző típusú egyetemek jöjjenek létre Brazília államaiban, nagyvárosaiban. Ennek az elképzelésnek, illetve a „Brazília Egyetemére” vonatkozó terveknek esett áldozatul 1938-ban a csak 1935-ben megnyitott *Universidade do Distrito Federal* (a Szövetségi Kerület Egyeteme) is.³¹

A két főrészhöz kiegészítések kapcsolódtak. Így az oktatás anyagi feltételeit biztosító rendelkezések, az alkotmányban meghatározottak szerint: a föderáció, illetve a helyhatóságok költségvetésük 10%-át, míg az államok 20%-át kötelesek oktatási célokra fordítani. A központi kormányzat egyébként támogatta a szegény sorsú tanulók számára létesítendő magánalapítványok létrehozását is. Egy ilyenről tudósít az anápolisi helytörténeti krónika: „*Nagy áldozatkészséggel és önzetlenséggel alapította 1936-an Maria José Dafico de Oliveira asszony (...) a Dr. Faustino Iskolapénztárat, azzal a céllal, hogy a szegény tanulókat formaruhával és tanszerekkel lássa el.*”³²

Ahogy arra a korábbiakban utaltunk, a *Nemzeti Tantervről* szóló előterjesztést 1937-ben a demokratikus jogintézményeken nem sikerült keresztülvinnie Capanemának. A rendszernek még nem volt elég ereje, hogy érvényesítse akaratát. A következő években, az *Estado Novo* keretében azonban elkezdődhetett a tervezet részleges megvalósítása. Az 1945-ig fennálló *Új Államnak* nem volt ideje egy ilyen nagyszabású program végrehajtásához. Sőt, a kitűzött legfontosabb cél, a mindenki számára egyformán elérhető, egységes és színvonalas oktatás mind a mai napig elérhetetlennek tűnik a hatalmas országban. A '30-as évek közepén felszínre kerülő centralizációs törekvésekkel ellentétben napjainkban nagyobb szabadságot élveznek az iskolafenntartók. Azonban az általában gyenge színvonalú állami iskolák mellett működő színvonalas egyházi és magánintézmények, illetve az ott megszerezhető tudás továbbra is kiváltság maradt.

Jegyzetek

1. Így például *Kádár Béla*: Latin-Amerika gazdasági dilemmái. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1977. ld. A befelé forduló növekedés szakasza című fejezetet. *Kollár Zoltán*: Dél Kezresztje alatt. Latin-Amerika latin-amerikanizálódása. Budapest, 1996. ld. a Periferikus kapitalizmus Latin-Amerikában és a Modellváltások és gazdasági ciklusok című fejezeteket.
2. Vö. *Anderle Adám*: Nemzet tudat és kontinentalizmus Latin-Amerikában a XIX. és XX. században. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1989. 226.
3. *Edward Bradford Burns*: A history of Brazil. New York–London, Columbia University Press, 1970. 290.
4. A demokratikus intézmények erősen korlátozott volta és az állam, illetve az elnök hatalmának nagymértékű kiterjesztése miatt *Loewenstein* „álalkotmánynak” (*pseudoconstitución*) nevezi. Teoría de la Constitución. 2. ed. Barcelona, Editorial Ariel, 1976. 86.
5. Portugáliában 1933-ban került sor a korporatív rendszer, az *Estado Nôv* – a brazilok innen kölcsönzik az elnevezést – és az új alkotmány bevezetésére. Mely „az összes családfők, férfiak vagy nők, szavazatát magában foglaló népi referendummal 1933. március 19-én szentesítést nyert”. *Oliveira Salazar*: Békés forradalom. Ford: Lovass Gyula. 2. kiad. Budapest, Athenaeum, 1941. 314.
6. *Pilsudski* (1867–1935) marsall élete végén kidolgozott alkotmányát 1935 áprilisában vezették be. Ennek, illetve 1926-ban létrejött autoritáriánus rendszerének hatását mutatja, hogy az 1937-es brazil alkotmányt szokás a „lengyel” (*polaca*) jelzővel illetni.
7. Itt elsősorban a „munka és a munkaügy kérdéséről” szóló elvi állásfoglalásra, a *Carta del laborera* (1927) gondolunk. Bővebben ld. *Ormos Mária*: Mussolini. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1987. 230–234.
8. Antônio Cândido megállapítását idézi *Octávio Ianni*: A Idéia de Brasil Moderno. São Paulo, Ed. Brasiliense, 1992. 31. (Az idegen nyelvű forrásokból, illetve szakirodalomból idézett részletek a szerző fordításában szerepelnek.)
9. Vö. *Fernando de Azevedo*: Brazilian culture. New York, The Macmillan Company, 1950. 466–467. (A könyv eredeti kiadása São Paulóban jelent meg 1943-ban A Cultura Brasileira címmel.) Azevedo a korszak meghatározó oktatáspolitikusa volt. Tevékenysége a '20-as években a brazil *Új Iskola* mozgalomhoz kötődött. 1926–30-ig irányította a Szövetségi Kerület közoktatásának ügyeit.
10. Az alkotmány szövegét közli például az F. H. Mendes de Almeida szerkesztette gyűjtemény, a *Constituições do Brasil*. São Paulo, Edição Saraiva, 1961.
11. *S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa*: Tempos de Capanema. Rio de Janeiro: Paz e Terra, São Paulo: EDUSP, 1984. 263. Az említett egyetem alapítására 1940-ben került sor, ekkor jött létre az Universidade Católica Rio de Janeiroban. Vö. *F. de Azevedo*: i. m. 476.
12. A „nemzeti” szó értelmezését két irányból kell megközelíteni ebben az esetben. Egyfelől a több különböző bennszülött, behurcolt, illetve betelepült etnikumot eggyé olvasztó „brazil” nemzet fogalomhoz kapcsolhatóan. Másrészt „brazíliai” értelemben, azaz jelenthet mindent, ami az egyes tagállamokat összefogó, azok felett álló, az egész föderációra érvényes.
13. *F. de Azevedo*: i. m. 471.
14. Campos szavait idézi *S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa*: i. m. 177.
15. Vö. az alkotmány 156. cikk.
16. Történetét ld. *Sérgio Miceli*: O Conselho Nacional de Educação: esboço de análise de um aparelho de Estado. In: A Revolução de 30 – seminário internacional. Brazíliaváros, Editora da Universidade de Brasília, 1983. 399–436.
17. Questionário para um inquérito. Rio de Janeiro, Imprensa Nacional, 1936.
18. Szomorú trópusok. Ford.: Örvös Lajos. Budapest, Európa Könyvkiadó, 2. kiadás, 1994. 116–117. Az eredeti mű 1955-ben jelent meg Párizsban Tristes Tropiques címmel.
19. A kérdőív kapcsán a miniszterhez visszaérkezett vélemények a Capanema-gyűjteményben található, melyet 1978 óta a *Centro de Pesquisa e Documentação em História Contemporânea do Brasil da Fundação Getúlio Vargas* (Rio de Janeiro) őriz.
20. *Algumas sugestões do Centro D. Vital ao Plano Nacional de Educação*. São Paulo, Empresa Gráfica Revista dos Tribunais, 1936.
21. Képzőművészeti vonatkozásait bővebben ld. pl. *Pietro Maria Bardi*: História da Arte Brasileira. São Paulo, Melhoramentos, 2. kiad. 1977.
22. *S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa*: i. m. 80.

23. A braziliai integralizmus az európai fasizmussal rokon, bár bizonyos vonatkozásaiban sajátosan brazil szellemi irányzat és mozgalom a vizsgált korszakban.
24. Vö. *Massaud Moisés: História da literatura brasileira*. Vol. V: Modernismo. São Paulo, Ed. Cultrix-Ed. Univ. de São Paulo, 1989. 54.
25. Az integralista mozgalom legkiterjedtebb 1936-ban volt, ekkor több mint egymillió tagot számlált, 3000 központja létezett országszerte, 123 hetilapot, számos oktatási központot és több mint 1000 elemi iskolát tartott fenn. Az adatokat közli *D. Pécaut: Os intelectuais e a política no Brasil*. São Paulo, Editora Ática, 1990. 75. Horváth Gyula az integralista mozgalom felépítésének bemutatásakor más adatokat közöl: 1932-ben 40.000, 1933-ban 133.000, 1937-ben 400.000-re teszi a taglétszámot. Vö. *Horváth Gyula: A népfrontvezetők perétől az integralista puccskísérléig (Brazília 1935–1938)*. In: Uő: *Tanulmányok Latin-Amerika történetéből*. Kaposvár, Más Kor Kiadó, 1993. 78.
26. A szövegrészt idézi *S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa*: i. m. 182.
27. Uo. 183.
28. Uo. 183.
29. Sőt pl. Hitlernek a *Mein Kampf*-ban kifejtett nézeteivel homlokegyenest ellenkezett, ugyanis Hitler szerint: „*Felesleges például 2-3 idegen nyelv tanítása, hiszen a tanulók legnagyobb része később egyet sem használ közülük.*” *Ormos Mária: Hitler*. 2. kiad. Bp. Polgár Kiadó, 1997. 108.
30. A témáról bővebben ld. *S. Schwartzman–H. Bomeny–V. Ribeiro Costa*: i. m. 4. fejezetét, illetve részben *John D. French–Mary Lynn Pedersen: Women and Working-Class Mobilization in Postwar São Paulo, Brazil, 1945–1948*. In: *Latin American Research Review* 24, no. 3. (Fall 1989) 99–125.
31. Vö. *D. Pécaut*: i. m. 68.
32. Anápolis (a Szövetségi Kerületet és Brazíliavárost nem számítva) Goiás Állam területén a második legnagyobb város. Ennek történetét dolgozta fel az a monográfia, amelyből idézetünk származik. *Haydée Jayme Ferreira: Anápolis – Seu vida, seu povo*. Brazíliaváros, Senado Federal Centro Gráfico, 1981. 135.